

HODOSSI SÁNDOR

A konfirmációi felkészítés magyar református gyakorlata a konstruktivista tanulásfelfogás nézőpontjából

ABSTRACT

The study evaluates the Hungarian data of the volume of essays and studies published in 2015, which closed the second phase of international confirmation researches. As the majority of confirmands growing up within the framework of a secular society have very little preliminary knowledge of faith, the previous knowledge to build on is lacking. According to the constructivist view, pre-existent patterns of thinking provide the basis of the learning process. That is why the preliminary assessment of the students' way of thinking and their inner world is important.

Vannak-e válaszaik az egyháznak a konfirmandusok számára igazán fontos kérdésekre? A nemzetközi konfirmációs kutatás második szakaszát lezáró, 2015-ben megjelent tanulmánykötet magyarországi adatai szerint sok magyar konfirmandus nem így gondolja.¹ A megkérdezettek többsége nem látja úgy, hogy a konfirmációs előkészítőn tanultak életszerűek, valamint azt sem gondolják, hogy az őket foglalkoztató témák is megbeszélésre kerülhetnek a foglalkozásokon. Ezt a kutatás magyar eredményeit bemutató írás is kiemelte: „Kevesen tapasztalták nálunk, hogy a számukra legfontosabb kérdések a hitről és az életről a felkészítés részét alkották volna, vagy azt, hogy a tanultak kapcsolódnának az életükhöz. Kevesen gondolják, hogy a konfirmáció után szívesen kapcsolódnának egy ifjúsági csoporthoz, vagy személyes problémáikat egy lelkipásztorral osztanák meg.”² A felkészítő időszak kezdetén a válaszadók 90%-a mondta azt, hogy hisz Istenben. A felkészítés időszaka alatt arányuk nem nőtt, sőt minimálisan bár, de csökkenést mutatnak a számok. Ugyanez a kép bontakozik ki az isteni gondviselésbe vetett hit kapcsán is.³

A kutatásban bemutatott teljes kép azonban korántsem ennyire lehangoló. Az eredmények azt is mutatják, hogy a konfirmációs időszak kezdetén még csupán a fiatalok kétharmada számára volt fontos az egyházhoz tartozás, a végére már hetvenhét százalékuknak. A válaszadók kilencven százaléka úgy nyilatkozott, hogy amikor majd gyermeke születik, meg akarja majd kereszteltetni. Egyházi esküvőt még nagyobb arányban szeretnék, a válaszadók 92 százaléka. Az eredmények

1 „Az egyháznak nincsenek válaszaik a számomra fontos kérdésekre” állítással a felkészítő időszak kezdetén a magyarországi megkérdezettek 23%-a értett egyet, a végére már 25%. Lásd SCHWEITZER: *Youth, Religion and Confirmation*, 376. Összehasonlító táblázat a függelékben.

2 SIBA–HÁMORI: *Bevonódás – kikonfirmálás?*, 140.

3 SCHWEITZER: *Youth, Religion and Confirmation*, 270.

a tradíció, a népegyházi keretek tovább élését mutatják, emellett a személyes elköteleződést, bevonódást segítő közösségi élmények fontosságát bizonyítják. Az egyházzal kapcsolatos személyes benyomások, bármilyen előjelű élmények jelentősen alakítják a serdülők egyház- és gyülekezetképét. A vallásszociológiai kutatások ezzel kapcsolatos eredményei figyelmeztetőek. Az Ifjúság 2012 felmérés fiatalok vallásosságának alakulására vonatkozó adatai azt mutatják, hogy a 15–30 éves korosztályban 2012-re tovább csökkent az egyházhoz kötődő vallásosság mértéke Magyarországon. A fiatalok csupán 7%-a mondta magáról, hogy vallásos az egyház tanításai szerint.⁴ Vagyis, miközben a rendszerváltás évei óta folyamatosan nő az egyházi iskolákba járó diákok száma, úgy tűnik, hogy az egyházhoz kötődő vallásosság mértéke csökken a fiatalok között. Mi lehet a magyarázat? A hiányzó családi vallási szocializáció hátráltatja az iskolák és gyülekezetek munkáját? Vagy a sok táblacserés iskola nem képes vonzó keresztyén példákat felmutatni a fiatalok számára? A hit elemei tanításának módszertani, mesterségbeli kérdései észrevétlenül fontosabbá válnak a tanítványok életkérdéseinek megértésénél, az ehhez való kapcsolódás követelményénél?

A 2013 őszén bevezetett kötelezően választható hit- és erkölcsstan tantárgyat választó akkori ötödik osztályosok a 2016/17-es tanévben léptek a nyolcadik osztályba. Valamennyien elérkeznek a konfirmáció időszakához. 2013-tól kezdődően a megelőző időszakhoz képest sokkal több alsó és felső tagozatos diák részesül iskolai hittanoktatásban. Olyan gyerekek is az egyház látókörébe kerültek, akiket korábban sokkal nehezebb lett volna elérni. A nagy kérdés az, hogy ők pusztán „vallásos ismereteket” szereznek tanulmányaik során, vagy sikerül „beszeretni” őket a gyülekezet közösségébe. Az iskola, ahol hittant tanulnak, és a gyülekezet, ahol a konfirmációi felkészítés történik, nem csupán különböző tanulási terek. Mindkét helyszín egyértelmű indirekt üzenettel bír. Az iskola tananyagközpontú, formális kapcsolatokra épülő világával szemben a gyülekezet lényegesen nagyobb horizontot nyithat. A teljes életúton való kapcsolódás lehetőségét kínálja, a kapcsolatok elsődlegességét hirdeti az elméleti ismeretekkel szemben. A gyakorlat azonban nem ez. „Jelenlegi konfirmációs gyakorlatunk elsősorban nem az egyházi élet kipróbálását szolgálja. Inkább azt várjuk el, hogy túlalkalmazkodó legyen.”⁵

A tanulás konstruktivista szemléletének egyik fontos tétele, hogy a tanuló csak azokat az információkat képes befogadni, amelyek kapcsolódnak korábban megszerzett ismereteihez. A szekuláris társadalom keretei között szocializálódó, gyülekezethez nem vagy csak marginálisan kötődő családokból érkező konfirmándusok többsége csekély vagy éppen semmilyen hitbeli előismerettel nem rendelkezik. Hiányzik az előzetes tudás, amire építeni lehetne. Pedig ennek jelentősége nehezen túlbecsülhető. Ez határozza meg, mit és hogyan tud beilleszteni az új információkból gondolkodásába. A korábban kialakult gondolkodási sémák adják a tanulási folyamat alapját. Ha az elsajátítandó új ismeret nem illeszkedik vagy ellentmond a meglévő kognitív struktúrákba rendezett információknak, akkor két lehetőség van. Vagy megváltoznak a sémák, hogy az új ismeret beilleszthető legyen a tanuló vilá-

4 ROSTA: Hit és vallásgyakorlat.

5 FEKETE: A konfirmációi gyakorlat teológiai aspektusai, 139.

gába, vagy nem tud beépülni az új ismeret a meglévő kognitív rendszerbe. Vagyis nem történik tanulás. Ezért konstruktivista nézőpontból a tanulás megkerülhetetlen feltétele a tanulók gondolkodásának, belső világának előzetes feltérképezése.

A legfrissebb összefoglaló európai kutatás, amely tíz európai protestáns egyházban végzett konfirmációs munkát vizsgált, 2012/2013-ban zajlott. Közép-Európából a magyar és a lengyel protestánsok adatai szerepelnek a nemzetközi összehasonlításban. Siba Balázs, Hámori Ádám és Pángyánszky Ágnes vettek részt a hazai adatgyűjtésben és az eredmények feldolgozásában. A kutatás eredményeinek részleteiről 2015-ben két beszámoló is született az *Igazság és Élet*, valamint a *Lelkipásztor* című folyóiratokban. A 943 válaszadó magyar konfirmandus kétharmada református volt, közel egyharmada evangélikus, ezenkívül még metodista fiatalok szerepeltek a felmérésben.

Friedrich Schweitzer arra figyelmeztet, hogy az iskolai vallásoktatás és a konfirmációs felkészítő anyaga nem lehet azonos. A konfirmáció a közösségformálás, a személyes életkérdések megosztásának, barátságok születésének alkalma lehet. A kortárs csoporton keresztül megismert gyülekezet így játszhat fontos szerepet a fiatalok életében. A konfirmációs munkának elsősorban nem a tárgyi ismeretek elsajátítására, hanem a fiatalok személyes hitének erősítésére kell koncentrálnia. A tananyagcentrikus iskolai hittannal szemben az idősebbek példáján át az egyházban, gyülekezeti közösségekben megélt hit példáival találkozhatnak a konfirmandusok. Ezért meghatározó formája a felkészítésnek a konfirmandustáborozás a skandináv protestáns egyházakban. Ez a magyar gyakorlatból szinte teljesen hiányzik. Ugyanakkor hasonló funkciót tölthetnek be a gyülekezeti hétvégék 2-3 napos, formális keretektől elszakadó, intenzív élményeket biztosító alkalmai. Ezek nem a dogmatikai alapozás, hanem a közösség megélésének alkalmai. Az intenzív együttlét segíti az érzelmi azonosulást, valamint, hogy az előkészítőn tanultak beépüljenek a fiatalok gondolkodásába. Ha jó hangulatú, izgalmas beszélgetések várják az ifjút alkalomról alkalomra, sokkal szívesebben jár, és jobban bevonódik a közösségbe, mintha kizárólag az iskolában megszokott munkamódszerekkel találkozna.

A felkészítést vezető szerepének lehetséges értelmezései

A Magyarországi Református Egyházban általánosan elterjedt gyakorlat szerint a gyülekezet lelkésze végzi a konfirmációs oktatást. Ez nem magától értetődő az európai protestáns egyházak többségében. Bár a lelkésznek meghatározó a szerepe a program tervezésében és szervezésében, a gyülekezet alkalmazásában álló teljes vagy részmunkaidőben foglalkoztatott nem lelkészi végzettségű szakemberek: vallásanárok, diakónusok, ifjúsági munkások, valamint önkéntes fiatal segítők is fontos szerepet játszanak a felkészítés folyamatában. Országonként igen jelentős eltérésekkel találkozunk ezen a téren. Míg Dániában szinte kizárólag lelkészek vesznek részt a munkában, Finnországban mindössze 8%, Svédországban 17%, Norvégiában 33% az arányuk (Schweitzer 2015, 72., 12. ábra). Ha a felmérésben részt vevő európai protestáns egyházak összességét tekintjük, akkor azt látjuk, hogy a magyar református gyakorlattól eltérő módon 54% az önkéntesek aránya, míg a

lelkészeké csupán 27%. Vagyis a lelkészcentrikus magyar református gyakorlattal szemben a legtöbb európai protestáns egyházban fontos szerepet játszanak a nem lelkészi munkatársak. Az önkéntes segítők legtöbbször fiatalok, átlagos életkoruk húsz év. Szerepük azért is fontos, mert idősebbként ők jelentik a példát, a mintát, és életkorban közelebb állva hozzájuk, jobban megértik gondolkodásukat. A kutatás arra is rámutatott, hogy jelentős különbségek vannak annak megítélésében, hogy melyek a szükséges témák a felkészítő során. A lelkészek szerint a keresztség, az úrvacsora kérdése, a vasárnapi istentisztelet jelentősége, a Bibliáról való tanítás a legfontosabb, míg a konfirmandusokat ezek a kérdések kevésbé foglalkoztatják. Számukra elsősorban a barátság, az élet értelmének keresése, az igazságosság és felelősség témakörei a legfontosabbak Isten és a halál kérdése mellett.⁶

Bár a tanítás többféle helyzetben is megjelenik a lelkészi szolgálat során, a lelkési szerep nem egyezik meg a pedagóguséval. Az irányító, folyamatokat vezérlő attitűdből következik, hogy a konfirmációra is úgy tekint sok lelkész, mint előre megszerkesztett programra, amelyet végig kell vinni, hogy a folyamat végére mindenki eljusson a vizsgához, majd a fogadalomtétel ünnepélyes pillanataihoz. A programhoz való ragaszkodás ugyanakkor azt is jelenti, hogy menet közben nem lehet változtatni a megbeszélendő témákon, sem azok sorrendjén. Vagyis a „vezérlés” nem veszi figyelembe az aktuális csoport érdeklődését, tapasztalatait, igényeit. Így nagyobb az esélye a tanulás „sikertelenségének”, hiszen a fiatalok nem kellően motiváltak, nem saját kérdéseiket, hanem az egyházi tanítás felnőttek által rendszerezett kivonatát kell elsajátítaniuk. „Minden évben ugyanúgy és ugyanazt tanítjuk. Ha eddig jó volt, ezután is jó lesz.” Ebbe a felfogásba nem fér bele a meg nem értett problémához való visszatérés, marad tehát a sokunk számára iskolapadból ismerős reakció: „Ezt már tanultuk, te is tudnád, ha jobban figyeltél volna. Ne zavard az órát!” A tanítás-tanulás sikertelenségének felelősségét a legkönnyebb a csoportra vagy az egyénre hárítani. Az más kérdés, hogy az ilyen negatív tanulói tapasztalatok nagymértékben hozzájárulnak a „kikonfirmálás”, „kámformáció” tömeges jelenségéhez. „Nem lehet, hogy egy mai gyerekeknek nem az általunk megfogalmazott kérdések a kérdései, nem lehet, hogy a mi tanítási módszereink egyáltalán nem vonzóak az ő számára, s nem motiválják a tanulásra?”⁷ Bodó Sára nemcsak a kérdéseket teszi fel, de meg is adja ezekre a konstruktivista tanulás-szemlélettel összhangban lévő feleletet: „A konfirmációi előkészítés fentiekben vázolt formája nem igeszerű, nem emberszerű és nem hatékony.”⁸ Létezik azonban más forma, más vezetési stílus is. Olyan, amely odafigyel a tanulói visszajelzésekre. Mert az előre megtervezett tanítási program a diákok jelzései alapján módosítható, és szükség esetén korigálni is lehet az előzetes terveket.

Amennyiben elfogadjuk a konstruktivista pedagógia azon tételét, hogy a tanítás nem elsősorban tudásátadást jelent, hanem a tanulók belső konstrukciós folyamatainak segítését, akkor a konfirmációs felkészítést végző szakember „feladata egy olyan környezet megteremtése, amely az adott feltételek között optimálisan segít-

6 SCHWEITZER: Youth, Religion and Confirmation, 75., 13. ábra.

7 BODÓ: A keresztelestől a konfirmációig, 121.

8 Uo.

heti ennek a folyamatnak a kibontakozását”.⁹ Ebből az következik, hogy a tanuló nem lehet passzív a tanulási folyamat során, az állandó reflektálás, a tanultaknak a saját korábbi tapasztalatokkal való ütköztetése alapvető feltétele az új tudás le-horgonyzásának. Ez különösen a gyülekezeti háttérrel nem rendelkező, a konfirmációra kizárólag a családi hagyományok, nemritkán nagyszülői elvárások miatt beíratott gyerekeknél jelenthet nehéz feladatot. Ha az új tudásrendszerként megjelenő, konfirmációs tananyagként jelentkező egyházi hagyomány ellentmondásban áll a tanuló korábbi tapasztalataival, akkor azon múlik a tanulás sikere, hogy ad-e számára fontos, konkrét élethelyzetekben előhúzzható, hasznosítható tudást az új tudásrendszer. Ha nem, akkor már rövid távon felejtésre van ítélve a nagy nehezen megszerzett elméleti tudás.

A református konfirmációi olvasókönyv értékelése a konstruktivista pedagógia nézőpontjából

Napjaink serdülőkorban konfirmáló református fiataljainak többsége Szénási Sándor *Megtaláltuk a Messiást* című olvasókönyvéből tanul. A könyv koncepciójáról így vall a szerző a fiatalokat köszöntő bevezetőjében: „...az előttetek lévő XXII fejezet igyekszik a hittudomány széles körképét felvázolni. [...] nem azért, hogy mindenki mindent elolvasson és megjegyezzen. Lelkipásztorotok majd kijelöli a legfontosabbakat.” (Szénási 1996, 3.) A kitűzött cél tehát nem kicsi: teljes körű áttekintést adni a keresztyén tanítás rendszeréről. Ebből következik, hogy e szerint a szemlélet szerint a tanításra a lelkész a legalkalmasabb. Az a kérdés fel sem vetődik, hogy a könyvben tárgyalt témák milyen mértékben találkoznak a serdülők életében meghatározó jelentőségű kérdésekkel. Nem célja a szerzőnek, hogy a serdülőkor identitáskrizisében adjon támpontokat a fiataloknak. Ugyanakkor arra számít, hogy a szülők is olvassák majd a gyerekeiknek szánt könyvet. „Gondoltam arra is, hogy édesapád meg édesanyád is kezébe veszi ezt az olvasókönyvet: »hadd lássam, mit tanultok a konfirmációi órákon!« Így az ő számukra is hitbéli ismeretük fölfrissítésévé válik e könyv.”¹⁰ Ilyen alapon a hetedik osztályos történelemkönyvet is lehetne a felnőttekhez igazítani, hátha kezükbe veszik a szülők, hogy felfrissítsék megkopott történelmi ismereteiket. A tankönyv a mások által feldolgozott ismeretek elsajátítását várja a tanulóktól. A kreatitásnak, egyéni látásnak, eltérő nézőpontoknak nincs helyük ebben a rendszerben. Ezért van, hogy az egyes leckék elején teljesen hiányzik a ráhangolódást segítő, a fiatalok korábbi tudását mozgósító, azzal kapcsolatot kereső motivációs szakasz. A második fejezet (Isten szól hozzánk) az általános és különös kijelentés fogalmával ismertet meg. Berzsenyi-, Kölcsey- és Ady-versrészleteken keresztül mutatja be, hogy Isten a természetben, a történelemben és a lelkiismeretben szól az emberhez. A következő fejezetben tárgyalt hitvallások sem tartoznak a serdülőkor alapvető kérdései közé. A harmadik lecke néhány bibliai példával indul, majd az óegyházi hitvallásokon

9 NAHALKA: A tanulásra vonatkozó tudományos nézetek fejlődése, 65.

10 SZÉNÁSI: *Megtaláltuk a Messiást*, 3.

keresztül eljut a Heidelbergi Kátéhoz, majd a II. Helvét Hitvallásig. A folytatásban a teremtő és mindenható Istenről, a teremtésben rejlő kockázatról, Jézus Krisztus személyéről és váltságművéről, a feltámadásról, mennybemenetelről olvashatunk. Pünkösöd kapcsán a Szentlélekről, majd a keresztség, az úrvacsora, az egyház és az ökumené témájáról. A 16–22. fejezetek a Tízparancsolatot dolgozzák fel. Nincsen szó viszont a könyvben barátságról, boldogságról, a felnőtté válás nehézségeiről, hűségről és kitartásról, amelyek pedig olyan fontos kérdések a serdülők számára. A fiatalok világával kapcsolatos értetlenség következményei súlyosak lehetnek. Ez is okozhatja, hogy az alsó tagozatos korokban olyan lelkes hittanosok érdeklődése alábbhagy a felső tagozatra. Lenne azonban más út is a tanításra. Talán nem megszokott, de eredményes. Ha a vezető valóságghú problémahelyzeteket teremt, amelyekben a fiataloknak állást kell foglalni, érvelni saját meggyőződésük mellett, akkor a foglalkozás abban segít, hogy a tanulók saját élményeiket mozgósítva találják meg a saját válaszaikat. Akkor nem „készen kapott válaszokat kapnak” fel nem tett kérdéseikre. Akkor minél érettebbek lesznek, minél több kérdésük lesz az őket körülvevő világról, annál fontosabb lehet számukra a konfirmációs foglalkozás. A személyes tapasztalatok, élmények bevonása a tanulási folyamatba nagyban erősíti a motivációt a tanulásra.

Svéd kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy változatos munkaformákra van szükség a foglalkozásokon. Csak a tanulói aktivitásra építő változatos munkamódszerek teszik érdekessé a foglalkozásokat a fiatalok számára. A finn evangélikus egyház szakemberei is úgy látják, hogy a tananyag és a serdülők világa közti nagy távolság jelenti a serdülők vallásoktatásának legnagyobb problémáját.¹¹ A tanulás eredményessége szempontjából a tanítás minden szintjén és formájában meghatározó a motiváció. A diákok saját tapasztalati világának, korábbi élményeinek, ismereteinek mozgósítása nagyban erősíti a tanulók bevonódását. A közös gondolkodás izgalmas kaland, míg a kész válaszok bemagolása nem segíti értékrendjük formálódását, hitük fejlődését. A felismerés nem új, hiszen Makkai Sándor már közel száz éve, 1922-ben így írt: „A konfirmáció formája nem az iskolai tanítás, hanem a szabad pásztori beszélgetés felé kell, hogy törjön. [...] csak egy nagyon lelkes és eleven életgyakorlat... képes a konfirmációra úgy előkészíteni, hogy az csakugyan maradandó hatással legyen... és komoly kezdetévé váljon önálló egyházi életének.”¹² A modern pedagógia felismerése szerint a csoport működése során felszabaduló alkotóerőket is fel lehet használni a nevelési célok elérése érdekében. Ehhez azonban időt, megfelelő lehetőséget kell biztosítani a beszélgetésnek, vitának, de a kirándulásoknak és a csoportkohéziót segítő játékoknak is.¹³ „Minden dogma és szabály ráerőltetésénél fontosabb, hogy olyan teret biztosítsunk a diákok számára, ahol feltárhathják a szeretet, az adás és az alkotás nagyszerű emberi képességeit.”¹⁴ Ehhez azonban túl kell lépni azon a szemléleten, hogy csak a tanítás irányítója lehet a főszereplő, hiszen ő közvetíti a tudást. Aki így gondolkodik, az

11 TAMMINEN: Hogyan tanítsunk hittant?, 41.

12 Idézi MOLNÁR: A konfirmáció értelme és célja, 31–33.

13 BODÓ: Hogyan tanítsunk hittant?

14 NOUWEN: A tanárság mint vendéglátás.

passzív, befogadó szerepre kárhóztatja a diákokat. A kizárólag kész tudástartalmak átadására épülő oktatási formák a tanulót elidegenítik a tanulástól és tananyagtól egyaránt. Az eredményes tanuláshoz másfajta vezetői hozzáállásra van szükség: „A diákokkal való viszonyunk elsősorban a segítségünk felajánlása... hogy az elméjüket és szívüket érő sokféle benyomás között eligazodhassanak. [...] Támogató jelenlétünkkel biztonságos határokkal övezett teret kínálhatunk... hogy ráleljenek egy követésre érdemes út kezdetére.”¹⁵

Az egyháznak igenis vannak válaszai a fiatalokat érdeklő kérdésekre is. Ahhoz azonban, hogy ez számukra is nyilvánvalóvá válhasson, a kölcsönös bizalom légkörére van szükség. Olyan közegre, amelyben bátran megfogalmazhatják az őket leginkább foglalkoztató kérdéseket, és választ is kapnak ezekre. Mert a konfirmandusok számára is a bizalom, elfogadás tapasztalata jelenti a megfelelő tanulási környezetet.

Felhasznált irodalom

- BODÓ, S.: A keresztelestől a konfirmációig, in *Collegium Doctorum* (2007), 120–126.
- BODÓ, S.: Útkeresés konfirmációi gyakorlatunkban, in *Református Egyház* 56 (2004), 1–12.
- COPENHAVER, M.: What's Confirmation for?, in *Christian Century* 126 (2009), 10–11.
- FEKETE, K.: A konfirmációi gyakorlat teológiai aspektusai, in *Collegium Doctorum* (2008), 138–147.
- ILG, W.–SCHWEITZER, F.: Researching Confirmation Work in Europe: the Need for Multi-Level Analysis for Identifying Individual and Group Influence in Non-Formal Education, in *Journal of Empirical Theology* 23 (2010), 159–178.
- KÁDÁR, Zs.: Konfirmáció: ahol egyházunk elvérzik, in *Református Egyház* 53/3 (2001), 70–72.
- KOCSEV, M.: A konfirmáció pasztorálpszichológiai megközelítése, in *Collegium Doctorum* (2008), 157–161.
- KOMENCZI, B.: *Tananyagfejlesztés elektronikus tanulási környezetekben*, http://www.hefop.ektf.hu/anyagok/tananyagfejlesztes_elektronikus.htm, letöltés dátuma: 2017. március 2.
- MOLNÁR, M.: A konfirmáció értelme és célja, in *Református Egyház* 47/2 (1995), 31–33.
- NAGY, I.: A konfirmáció gyakorlata egyházunk életében, in *Református Egyház* 47/2 (1995), 33–36.
- NAHALKA, I.: A tanulásra vonatkozó tudományos nézetek fejlődése, in Falus, I. (szerk.): *Didaktika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- NÉMETH, D.: A konfirmáció időpontjának fejlődéslélektani kérdései, in *Collegium Doctorum* (2008), 148–157.

¹⁵ NOUWEN: A tanárság mint vendéglátás.

- NOUWEN, H. J. M.: *A tanárság mint vendéglátás*, http://www.epa.oszk.hu/02500/02501/00096/pdf/EPA02501_koinonia2012-06-07-2096-2098.pdf, letöltés dátuma: 2017. március 4.
- PÁNGYÁNSZKY, Á.–SIBA, B.–HÁMORI, Á.: A konfirmáció, ahogy a fiatalok látják, in *Lelkipásztor* 90/7 (2015), 249–258.
- ROSTA, G.: Hit és vallásgyakorlat, in Székely, L. (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012*, Budapest, Kutatóközpont, 2013.
- SCHWEITZER, F.–TERVO-NIEMELÄ, K.–SCHLAG, T.–SIMOJOKI, H. (eds.): *Youth, Religion and Confirmation Work in Europe: The Second Study*, München, Gütersloher Verlagshaus, 2015.
- SCHWEITZER, F.: *Konfirmációs munka és iskolai vallásoktatás – Hogyan lehet a két dolgot értelmesen összehangolni?*, kézirat, 2016.
- SIBA, B.–HÁMORI, Á.: Bevonódás – kikonfirmálás?, in: *Igazság és Élet* 9/1 (2015), 138–147.
- SZÉNÁSI, S.: „*Megtaláltuk a Messiást*”, Budapest, MRE Kálvin János Kiadója, 1996.
- TAMMINEN, K.–VESA, L.–PYYSIAINEN, M. (szerk.): *Hogyan tanítsunk hittant? Vallásdidaktika*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 1998.